

NYELVÚJÍTÁS ÉS SZAKNYELVÚJÍTÁS KAZINCZY KORÁBAN

KOVÁCS MÁRIA – KECSKÉS JUDIT

Európa fejlettebb országaihoz hasonlóan a nyelvújítás Magyarországon is a feudális idején zajlott, és hazánkban is a felvilágosodás jegyében alakult ki a nyelvfejlesztési program. A XVIII. századi magyar nyelv viszonylag fejlettebbnek mutatkozott a szépirodalmi műfajokban. Mikes és Faludi prózája, Amade költészete, a magyar iskoladrámák reprezentálják az irodalmi nyelv színvonalát. A funkcionális stílusok terén jóval nagyobb hiányok, elmaradottság mutatkozott az igazságszolgáltatás, közigazgatás, sajtó és a tudományok terén is. Főként ezeken a területeken kellett (a latin ellenében) a magyart alkalmassá tenni a korszerű ismeretek átadására, szókincsét, kifejezőkészségét bővíteni, a kor kívánalmainak megfelelő színvonalra emelni.¹

Bessenyei nyelvi programja, amely a felvilágosodás és a nyelvújítás nyitánya is egyúttal, pontosan ezeket a célokat fogalmazta meg. Az évszázados előzmények után a latint már nem tartotta nélkülözhetetlennek, a magyar nemesség köreiben használatos latint pedig egyenesen az elmaradottság, parlagiasság leplezőjének tekintette. Az 1779-ben Bécsben kiadott A holmi Második beszédében így figurázza ki azokat, akik csak „recitálják”, amit mások írtak, s szolgálai ragaszkodnak a latinhoz, de megtartása mellett nincsenek érdemi érveik. „Értelek, értelek – most tűrhető képpen magyaráztál: ellened nem szóllok; de a Deákszó, már az haszontalan: a Deákszó mert a Deákszó”.²

A nemesség műveltségbeli hiányainak ostromozásán túl rávilágít a jog, igazságszolgáltatás, törvénykezés magyar nyelvűsége iránti igényének megfogalmazására. „Míg az Ország Törvénye deákul van s’ mig ezen a nyelven perelnek, itélnek, addig sem idegen, sem Magyar nyelvet nem fog tudni a Magyar Nemzet”.³ A jog magyar nyelvűvé tétele mellett a tudományok magyar nyelvű kialakítását is célul tűzi. Bessenyei színrelépése, programhirdetése azonban önmagában nem lett volna elegendő a mozgalom indulásához. 1790 körül egyre többen fogalmazták meg a nemzeti nyelv kiművelésének, hivatalos államnyelvvé tételének igényét.⁴ Ezek a megnyilvánulások is jelzik, hogy ekkorra értek meg a belső feltételek egy új nemzeti nyelvi program végrehajtásához. II. József nyelvrendelete, (amely eltörölte a latint mint hivatalos nyelvet, s helyette a németet vezette be hivatalos nyelvként)

¹ KOSÁRY 1980, 312.

² BESSENYEI 1983, 275.

³ BESSENYEI 1983, 313.

⁴ KOSÁRY 1980, 314.

felerősítette a nyelvi nacionalizmust, amely a hivatalos nyelv, a tudományok nyelvének gyakran purista magyarításában nyilvánult meg.

A szaknyelvek magyarítása, a magyar nyelvű terminológia megteremtésének igénye és gyakorlata korántsem előzmények nélküli. Jóformán a középkortól nyomon követhető nyelvünk történetében ez a fajta tudatos gazdagítás. A tudományok magyar nyelvűvé tételének igénye Sylvester, Apáczai, Geleji Katona nyelvtanaiban éppúgy feltűnt, mint a kevésbé jelentős szerzők munkáiban. Közvetlen előzményének a XVIII. század közepének szaknyelvújítási kísérletei tekinthetők. Kovács János Hadi exercitiumja (1746) amely a katonai nyelv, Bertalanfi Pál (1757) a földrajz szaknyelvének, Maróthy György Arithmeticaja (1743) pedig a matematika műnyelvének magyarítására tett kísérletet.⁵

A jogi szaknyelv magyarítását a nyelvújítás szellemisége mellett a törvénykezés is előmozdította. Az 1790–91-es és az 1792. évi országgyűlésen jelentős szerepe volt a magyar nyelv ügyéért folytatott harcnak. Azon törvények között, amelyek előmozdítói voltak a szaknyelv ügyének, meg kell említenünk az 1792. évi VII. törvényt, amely kötelező tantárggyá tette anyanyelvünket; az 1805. évi IV. törvényt, amelynek köszönhetően a magyar nyelv előtt megnyíltak az igazságszolgáltatás intézményei, a bíróságok. A folyamat betetőzéseként pedig az 1843–44. évi II. törvény elrendelte, hogy a királyi leiratok, törvények, rendeletek az országgyűlés és az ítélőszékek hivatalos nyelve kizárólag a magyar legyen. Ezen törvények közül már az 1805. évi maga után vont a jog- és igazságszolgáltatás műszavainak és kifejezéseinek összegyűjtését, a hiányzó elemek megalkotását. Az 1800-as évek elejének jogi terminológiája ugyanis még jobbára latin kifejezésekből állt, a hivatalos iratok jelentős része latinul íródott. Létezett ekkor egy szerényebb terjedelmű magyar szókincs, ez azonban kevésnek bizonyult a tételes jog, a jogalkalmazás és közigazgatás egészének magyar nyelvűvé válásához. (E kérdésről a kor legismertebb nyelvésze, Révai Miklós úgy vélekedett, hogy nem kell új szavakat alkotni, van a régi magyar nyelvben elég kifejezés jogi, közigazgatási tárgyakra. Az 1806. évi pesti megyegyűlésen egy viseltes Verböczy kiadással a kezében bizonyította állításait az egybegyűltek előtt.⁶ A jelenlévőket nem sikerült meggyőznie, nézetei azonban minden bizonnyal hatással voltak a szaknyelv újítóira, őket a mérsékelt újítás felé terelték.)

A helyzet sajátosságaiból adódóan a jogászok foglalkoztak elsőként ezzel a szakmai-nyelvészeti problémával. Minden bizonnyal ez az egyik oka annak, hogy az általuk végzett műszóalkotás és szókincsgyarapítás, a jog nyelvének magyarítása érdekében kifejtett tevékenység a szakirodalomban többnyire másodvonalbelinek, a túlzó purizmus elvét követő gyakorlatnak minősül.⁷ Azonban a tisztí szótárak, mű-

⁵ TOLNAI 1929, 36.

⁶ TERESTÉNYI 1955, 118.

⁷ KOSÁRY 1980, 318; Tolnai 1929, 35.

szótárak elkészítésében a szakjogászokon kívül nyelvtudósok és írók is részt vettek, köztük Révai, Verseghy, Kisfaludy Sándor, Fogarasi, Pápay Sámuel,⁸ továbbá a megszülető munkák korántsem azonos színvonalúak. Bizton állíthatjuk, hogy a XIX. század első felében kiadott tiszti szótárak, műszótárak és a műszóalkotással foglalkozó tanulmányok között olyanok is voltak, amelyek mentesnek mondhatók az erőszakos újítástól, amelyek ugyanazon ideológia (Adelung normatív, mérsékelt felfogása a nyelvújításról) alapján vélték megvalósíthatónak a nyelvbővítést, pontosabban a szaknyelvújítást.

A tiszti szótárak készítésének sorát a Pest megyei nyitotta 1806-ban A tisztbéli írásmód saját szavai című anyaggal, amelyet más vármegyéknek is megküldtek, s amely ily módon közvetlen előzménye számos hasonló célú és jellegű szógyűjteménynek. A század első éveiben megjelent munkák közül színvonalában, elveiben és szóalkotási gyakorlatában is kiemelkedik két munka: Pápay Sámuel és Szirmay Antal értekezése és szótára. Pápay, akit Tolnai is az első magyar irodalomtörténet-íróként említ,⁹ Veszprém vármegye 1806 augusztus havi választmányi ülésén olvasta föl az Észrevételek a Magyar Nyelvnek a Polgári Igazgatásra, és Törvénykezésre való alkalmaztatásáról című tanulmányát. Az értekezés a szótárral együtt 1807-ben nyomtatásban is megjelent. A túlságosan terjedelmes és nem túl bizalomgerjesztő cím kiérlelt, értékes gondolatokat tartalmazó írás élén áll. Pápay kiindulópontként jellemzi a korabeli magyar nyelv állapotát, amely gazdag szókincset örökölt a múltból, de bizonyos területeken bővítésre szorul. A polgári igazgatás és törvénykezés nyelvének fejlesztésére, a terminológia megalkotására valóságos programot dolgozott ki. Bevezetőjében a magyar szavak és kifejezések szükségességéről ír, azonban az új szavak alkotása előtt „előbb jól meghánnyuk Nyelvünk tárházát, ha nem találunk-e abban olyan régi fzőt, a’ mitsodást keresünk, és ha találunk illyent, mellyet tsak az uralkodó Deákság rejtett el előlünk, azt vegyük elő, tegyük ismét folyamatba, s’ éllyük vele”¹⁰. Ezekre a meglévő szavakra, kifejezésekre példákat is ad, amelyeket a latin megfelelők helyett ajánl szakszóként: *felperes* az *actor* helyett, *alperes* az *incattus* helyett, *ítélet* a *sententia* kiváltására. Feleslegesnek, helytelennek tartotta a már meglévő szavakat újakkal felcserélni. A terminus technicussá válás fontos feltételeként az azonos jelentéstartalmat nevezi meg: „Hogy a’ Magyar Kifejezéseknek értelmét is vóltaképpen meghatározzuk; mert különben, ha a’ Hazafiak kivált külön vidékekenn egy kifejezést tétovázva hol egy hol más értelemben vefznek, úgy egymást Ország fzerzte soha igazán meg nem érthettyük”¹¹. Figyelemre méltó az a javaslata is, hogy a tájszavakat is fel kell használni a szakszókincs bővítésére, s néhányat maga is javasol, így az Erdélyben

⁸ TOLNAI 1929, 79.

⁹ TOLNAI 1929, 89.

¹⁰ PÁPAY 1807, 15.

¹¹ PÁPAY 1807, 3–4.

használatos *szavatos*, *szavatosság* vagy a Dunántúlon használt *kamat* szavakat. Felismerte azt is, hogy a magyar megfelelőt sokszor nem lehet az idegen szó minden jelentésére alkalmazni, s ez problémákat okoz.

A latin *executio* helyettesítésére nem mindig alkalmazható a *végrehajtás*, mert a *mindenemet exequálták* szókapcsolatot nem fejezhetjük ki úgy, hogy *mindenemet végrehajtották*, ezért azt ajánlotta, hogy a *végrehajtani* legyen az *effectuare* megfelelője, az *executiot* pedig magyar toldalékokkal kell használni *exequálás*, *exequálni* formában.¹² Az „egygyes szóknak, és Szóllások formáinak szaporítására” vonatkozó további elveit is érdemes megfigyelnünk, mert azok semmiben sem maradnak el a legigényesebb, a kor tudományos színvonalán álló nyelvújítók nézeteitől. A szóalkotással kapcsolatban leszögezi, hogy ha már valóban új szavakat kell alkotni, akkor azokat megfelelő tövekből létező képzőkkel vagy összetétel útján, a nyelvtan útmutatása szerint kell megtenni. Az idegen szavak megtartását csak akkor tartja célszerűnek, ha végképp nincs frappáns magyar megfelelőjük. Az újonnan alkotott szavak és kifejezések meghonosodását pedig a nyelvszokáshoz köti. Pápay (1807) Észrevételek a’ magyar nyelvnek a’ polgári igazgatásra, és törvénykezésre való alkalmaztatásáról; az oda tartozó kifejezések’ gyűjteményével című értekezése sejtetni engedi Révai hatását elsősorban a régi szavakhoz való ragaszkodásban, a mérsékelt újítás szorgalmazásában.

A másik említésre méltó tanulmány Szirmay Antal nevéhez fűződik. Nevének és munkáinak említése mindenképpen indokolt a Kazinczy-évforduló kapcsán, hisz Szirmay Zemplén vármegye főjegyzője, a sátoraljaújhelyi levéltár felügyelője és Kazinczy előtti rendezője is volt. Közzétett munkái lokálpatriotizmusról tanúskodnak, ugyanis megírta Zemplén vármegye történetét, de foglalkozott a tokaji borral is. Pápayval közel egyidőben, 1806-ban jelentette meg Kassán a jogi szaknyelvújítással foglalkozó értekezését és szógyűjteményét Magyarázattya azon szóknak, mellyek a’ Magyar országi Polgári, s’ Törvényes dolgokban elő-fordulnak némelly rövidebb formákkal címen. A terjedelmes cím Szirmay nyelvújítással kapcsolatos nézeteit, állásfoglalását tartalmazó írást vezet be. A tanulmány szerzője kifogásolja a korban divatos jogi keveréknyelvet, amely a XIX. század elejének jogi és igazságszolgáltatására az írásbeliségben jellemző volt. Ennek lényege, hogy számtalan latin jogi szakszót magyar toldalékokkal illesztettek be a szövegbe. Egy 1787-es, a Sedrián zajló tanúkihallgatás szövegének rövid részlete jól szemlélteti ezt a keveréknyelvet: „és az No. 100 Hollandus aranyakrul levő Chartabianka is, melly a Processusban vagyon, örökössen annihiláltatik olly módon, sem én, sem pedig Succesorim [...] sem kereskedhetünk.”¹³

A század első éveinek-évtizedeinek ügybuzgalomtól fellelkesült szaknyelvújítói mindent és azonnal magyarra akartak fordítani (erőszakos purizmus). Szirmay

¹² PÁPAY 1807, 23.

¹³ B-A-Z ML: 1787, RF. 13, NR.4.

azonban mérsékelt álláspontot képviselt ez ügyben. Pápayhoz hasonlóan a meglévő, régi magyar szavak használatát részesítette előnyben, inkább az ismert (használt) elemeket javasolta a latin szakszavak helyett. Munkájához a régi szótárakat is felhasználta, hogy példát adhasson.

Régi szóként javasolja a *teher*, *bírság* szavakat az *onus* helyett, *ellent-állás* az *oppositio* helyett. S hogy a címben megjelölt „magyarázattya” kifejezés használata is indokolt, azt jónéhány szóhoz, kifejezéshez fűzött magyarázata támasztja alá. A *plenipotentiarius* magyar megfejezője nála a *tellyes hatalmú Képviselő*, amelyet így magyaráz: „Ezt helyesebben *Kép vífelőnek*, mint sem *Biztosnak* véltem nevezni. Mivel a’ meg-hatalmazónak képét vífeli, és a’ Comifsáriust már *Biztosnak* neveztük”.¹⁴ Fejtegetései helyenként a képzőhasználatra is kiterjednek, utal a névszókhoz és igékhez járuló sajátos képzőkre, sőt olykor a képzőjelentésre is. Tanulmányában az erőszakos újítást is elutasítja: „és a’ régi Eleink által bé-vett, ’s minden nyelvben bőven található más Nyelvekből eredett ki-mondások helyett, új ízókat, mellyeket még a’ ízületett Magyarnak-is nehéz vólt ki-mondani, ki-gondolván, Magyar szép nyelvünket meg-undokítottuk”.¹⁵ A mérsékelt újítást azonban támogatja, s annak szükséges, indokolt volta számára is egyértelmű volt. Előszavát azzal a figyelemre méltó kijelentéssel zárja, hogy „a’ jó ízlésű Olvasónak tettízsén fog állni a’ jobb, ’s illendőbb nevezeteket el-fogadni”.¹⁶ Pápayhoz hasonlóan itt is az *uzus* jelenik meg zsinórmértékként.

Szirmay és Pápay dolgozata elveit illetően meglepő hasonlóságot mutat. Mindketten a mérsékelt újítás hívei, fontosnak tartják a régi szavak használatát a szaknyelvben, kritizálják a keveréknnyelvet, s egyformán a nyelvsvokást tartják meghatározónak a szavak további életét illetően. Megalapozottnak tűnhet az a feltételezés, hogy a Veszprémben és Sátoraljaújhelyen alkotó két szerző nem ismerhette egymás munkáját (Pápay 1806-ban olvasta fel, 1807-ben jelentette meg, Szirmay 1806-ban tette közzé). Valószínűsíthető azonban, hogy mindketten ismerhették Révai Miklós munkáit, nézeteit.

A század első éveiben és a Szirmay, Pápay munkáit követően megjelent tisztí szótárak, műszótárak sorából is kiemelkedik a két szerző értekezése. Mind elví állásfoglalásuk, nézeteik, mind szóalkotási gyakorlatuk a kor tudományos színvonalán álló gondolkodókat tár elénk. Mind Pápay mind Szirmay tanulmánya érdemes lett volna a kortársak és a kutatók intenzívebb figyelmére, megalapozottnak tűnik az az állításunk, hogy méltatlanul soroltattak a nyelvújítás másodvonalába.

Ezt követően tisztí szótárak, műszótárak hosszú sora jelent meg 1843-ig, amikor a Magyar Tudós Társaság megbízásából a korszak kiváló szakértői (Szlemenics Pál, Stettner György, Sztrokay Antal, Perger János, Kölcsey Ferenc, Lassú István,

¹⁴ SZIRMAY 1806, 144.

¹⁵ SZIRMAY 1806, 5.

¹⁶ SZIRMAY 1806, 7.

Szász Károly, Fogarasi János, Császár Ferencz és Csapó Dániel) az addig megjelent összes jogi műszótár és szakmunka alapján összeállították a Törvénytudományi műszótárt, amely 1843-ban Pesten jelent meg. A műszótár a meglévő összes jogi kifejezést a szinonimák egész készletével tárja az olvasó elé anélkül, hogy bármelyiket ajánlaná. A Törvénytudományi műszótár megjelenése korlátozóan hatott a magyar nyelvű szakszókincs létrehozására, egységesítésére irányuló szakmai törekvésekre. Az 1843 utáni években újabb tisztí szótár, műszótár már nem jelent meg, a lehetséges megfelelőök széles köre a használók rendelkezésére állt.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

B-A-Z. m. Lt: 1787, RF. 13, NR.4.
Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár

BIBLIOGRÁFIA

BESSENYEI 1983

BESSENYEI György: *A holmi*. Sajtó alá rendezte Bíró Ferenc. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983.

KOSÁRY 1980

KOSÁRY Domokos: *Művelődéstörténet a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980.

PÁPAY 1807

PÁPAY Sámuel: *Észrevételek a' magyar nyelvnek a' polgári igazgatásra, és törvénykezésre való alkalmaztatásáról; az oda tartozó kifejezések' gyűjteményével*. Weszprém, Számmer, 1807.

SZIRMAY 1806

SZIRMAY Antal: *Magyarázattya azon szóknak, mellyek a' Magyar országgi Polgári, s' Törvényes dolgokban elő-fordúlnak, némelly rövidebb formákkal*. Kassa, Ellinger, 1806.

TERESTYÉNI 1955

TERESTYÉNI Ferenc: Az állami élet nyelve. In: *Nyelvünk a reformkorban*. Szerk. Pais Dezső. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955, 83–165.

TOLNAI 1929

TOLNAI Vilmos: *A nyelvújítás elmélete és története*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1929.